

Araştırma / Original article**Lise öğrencilerinin zorbalığa ve zorbalara ilişkin duyguları, düşünceleri ve tutumları****Selma TURAL HESAPÇIOĞLU,¹ Habibe YEŞİLOVA²****ÖZET**

Amaç: Bu çalışmada öğrencilerin okullardaki zorbalık ve zorbalara ilgili düşünceleri, zorbalığın yaşamları ve okul ilgileri üzerine etkileri, maruz kalınan veya uygulanan zorbalık şekilleri gibi etmenlerin öğrencilerin bakış açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. **Yöntem:** Toplam 1432 öğrenci akran zorbalığı anketini doldurmuştur. Bu anket, zorbalığa uğrayanlara yönelik, zorbalığa uğrama çeşitleri ve sıklığı, zorbalığa nerede ve ne zaman uğrandığı, zorbalık yapanın kim olduğu, zorbalığa ilişkin duygular ve uğrayanın sonrasında ne yaptığı, neler hissettiği gibi soruları içermektedir. Bunun ardından zorbalara ilişkin ne tür zorbalık yaptıkları, hangi sıklıkta yaptıkları, zorbalık yaptıktan sonra neler hissettikleri, zorbalık yapma nedenlerine ilişkin sorular gelmektedir. Üçüncü aşamada okulda zorbalık ve okul iklimine yönelik sorular yer almaktadır. **Sonuç:** Öğrencilerin %27.7'si okullarında zorbalığın 'çok' ciddi bir sorun olduğunu, %54.7'si okulda yaşanan zorbalıklardan çok rahatsız olduğunu, %21.3'ü zorbalara yüzünden okula gelmekten korktuklarını belirtmiştir. Zorbalığa uğrayanların %27.3'ü kışkırıldığı için zorbalığa maruz kaldığını, zorbalık yapanların %42.8'i hak ettikleri için zorbalık yaptıklarını belirtmiştir. En sık maruz kalınan ve yapılan zorbalık şekli sözel zorbalık, ikinci sırada ise fiziksel zorbalıktır. En sık zorbalığa maruz kalınan yer sınıflardır (%47.0). Öğrenciler öğretmenlere ve okul yöneticilerine yaşadıkları bu durumu nadiren aktardıklarını belirtmiştir. **Yorum:** Günümüz eğitim sisteminde önemli sorunlardan biri olan zorbalık bazı öğrencilerin yaşamını daha fazla etkilemektedir. Bu noktada okulun iklimi, okul yönetiminin okuldaki akran zorbalığı ile ilgili müdahaleleri önem kazanmaktadır. Lise öğrencilerinde bu sorunu okul idaresi ile paylaşım oranları oldukça düşüktür. Okul yönetiminin ve rehberlik servislerinin gençleri daha fazla bilgilendirmesi ve işbirliğine girme konusunda gençleri cesaretlendirmesine gereksinim vardır. (Anadolu Psikiyatri Derg 2015; 16(4):284-293)

Anahtar sözcükler: Ergenlik, zorbalık, tutum, okullar, kurban olma

Feelings, thoughts and attitudes of high school students toward school bullying and the bullies

ABSTRACT

Objective: To evaluate factors like thoughts toward bullying and bullies, effects of bullying on their lives and school interest's, types of bullying which they exposed to or applied in view of high school students. **Methods:** Total 1432 students completed Bullying Questionnaire. In this questionnaire it is asking to victims: types and frequency of bullying which they exposed to, where, when and by who they exposed to, what they felt and done after bullying, what they feel about bullying in generally. Then it is asking to bullies: types and frequency of -bullying which they applied, what they felt after bullied others, why they bully others. In the third level there are questions about bullying in schools and school climate. **Results:** %27.7 of the participants declared that bullying is a very important problem in their schools, %54.7 feel indisposed because of bullying in their schools, %21.3 afraid to come to school because of bullies. %27.3 of the victims declared that they exposed to bullying because of jealousy. %42.8 of the bullies

¹ Yrd.Doç.Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Tıp Fakültesi, Çocuk Ergen Ruh Sağlığı ve Hastalıkları ABD, Trabzon

² Öğr.Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Muş

Yazışma adresi / Correspondence address:

Yrd.Doç.Dr. Selma TURAL HESAPÇIOĞLU, KTÜ Tıp Fakültesi, Çocuk Ergen Ruh Sağlığı ve Hastalıkları ABD, Trabzon

E-mail: selmahesapcioglu@yahoo.com

Geliş tarihi: 19.11.2013, Kabul tarihi: 27.02.2014, doi: 10.5455/apd.155780

Anatolian Journal of Psychiatry 2015; 16:284-293

declared that they bully others because others deserve punishment. Type of bullying which most exposed and applied is verbal bullying; second frequent type is physical bullying. Most of students exposed to bullying in the classrooms (%47.0). Students implied that they seldom communicate with their teachers and school directors about bullying which they exposed to in schools. **Comment:** Bullying is one of the challenging problems in recent education system, affects some students' lives more than others. In this point school climate and interventions of school direction about bullying become important. Rates of sharing this matter with school directors are low between high school students. The needs of school directors' and teachers' guidance, counseling and encouragement to students for collaboration about bullying are coming out. (*Anatolian Journal of Psychiatry* 2015; 16(4):284-293)

Key words: adolescence, bullying, attitude, schools, victimization

GİRİŞ

Şiddetin okullarda akranlar arasında izlenen formu zorbalık olarak adlandırılmaktadır.¹ Çocuk istismarının başka bir formu olduğu da öne sürülmüştür.² Günümüzde araştırmacıların çok ilgisini çeken bu konuda ilk çalışmalar 1970'li yıllara dayanmaktadır.³ Bu çalışmaları başlatan Olweus zorbalığı 'bir çocuğa bir veya daha çok öğrenci tarafından kasıtlı olarak sürekli saldırgan davranışların uygulanması ve çocuğun bunlara karşı korumasız durumda olması' şeklinde tanımlamıştır.⁴ Olweus, kurbanı yapılan saldırgan davranışların zorbalık olarak adlandırılabilmesi için kasıtlı, sürekli ve dengesiz güç içerici olması gerektiğini belirtmiştir.⁵

Pişkin ve Ayas zorbalığı fiziksel zorbalık, sözel zorbalık, dışlama-yalnızlaştırma, söylenti çıkarıp yayma, bireyin mal ve eşyalarına zarar verme ve cinsel zorbalık olmak üzere altı kategoride tanımlamışlardır.⁶

Vurma, tekmeleme, itme gibi eylemler fiziksel zorbalık olarak adlandırılırken, yineleyici biçimde isim takma, tehdit etme, hakaret edici sözcükler kullanma sözel zorbalık olarak tanımlanmıştır.⁷ Cinsel zorbalık, cinsel içerikli şakalar yapmayı, sözel veya dokunarak taciz etmeyi içerir.³

Araştırmalarda öğrenciler zorba, kurban, zorba-kurban ve zorbalık döngüsüne girmeyenler olarak ayrılmaktadır.^{8,9} Hem zorbaların, hem kurbanların, hem de zorba-kurbanların özellikle kaygı, öfke, travma sonrası stres, dissosiyasyon gibi travma belirtilerini daha fazla gösterdikleri;¹⁰ dikkat eksikliği hiperaktivite bozukluğunun hem zorbalık yapma,¹¹ hem de kurban olma ile ilişkili olduğu¹² bildirilmiştir. Davranım bozukluğu ve karşıt olma karşı gelme bozukluğu da zorbalık ile ilişkili diğer bozukluklardır.¹²

Kurbanların daha fazla içselleştirme belirtileri (endişe, kaygı, korku, depresyon gibi) gösterdiği;¹²⁻¹⁴ zorbaların daha fazla duygu düzenleme sorunu yaşadıkları,¹² dışsallaştırma belirtileri (suça karışma, yalan söyleme, öfke, iritabilite gibi) daha fazla gösterdikleri;^{13,14} zorba-kurban-

ların ise hem daha fazla içselleştirme belirtileri gösterdikleri, hem de duygu düzenleme sorunlarının olduğu bildirilmiştir.¹² Zorbalık yapanların izlemeye daha fazla depresyon yaşama riski,¹⁵ daha fazla özkıyım eğilimlerinin olduğu¹⁶ gösterilmiştir.

Tüm bu araştırmalar zorbalık yapanların aslında ruhsal güçlükler yaşadığını,^{10,12,17} kurbanların da hem zorbalığa uğramaya yatkınlaştırıcı özelliklerinin olduğu,¹²⁻¹⁴ hem de uğradıkları zorbalık sonucunda ruhsal sorunlarla karşılaştıklarını göstermektedir.¹⁸

Bu çalışmada öğrencilerin okullardaki zorbalık ve zorbalarla ilgili düşünceleri, zorbalığın yaşamaları ve okul ilgileri üzerine etkileri, maruz kalınan veya uygulanan zorbalık şekilleri gibi etkenlerin öğrencilerin bakış açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

YÖNTEM

Katılımcıların belirlenmesi

Çalışmaya Muş İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nden gerekli izinler alınarak başlanmıştır. Araştırmanın yapıldığı eğitim öğretim yılı için il merkezinde lise eğitimi alan toplam öğrenci sayısı İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nden 10207 olarak alınmıştır. Yapılan çalışmalara dayanarak akran zorbalığının yaygınlığı %40, hata payı %4, desen etkisi 2 ve güven aralığı %95 alınarak örneklem büyüklüğü basit rastgele örneklem yöntemi için en az 1094 olarak hesaplanmıştır. Okullar kur'a ile rastgele örneklem yöntemi kullanılarak seçilmiştir. Her okuldan çalışmaya alınacak öğrenci sayıları okulların öğrenci sayılarının planlanan örneklem büyüklüğüne göre orantılandırılması ile elde edilmiştir. Her okulda ayrıca sınıf mevcutlarına (9., 10., 11., 12.sınıflar kendi içinde) orantılı olarak her sınıftan alınacak öğrenci sayıları belirlenmiştir. Her okulda toplam evrendeki cinsiyet oranına göre erkek ve kız öğrenci dağılımı hesaplanarak çalışmaya alınmıştır.

Çalışma örnekleme seçilen beş devlet lisesinin 9., 10., 11., 12. sınıf öğrencilerinden oluşmuştur.

İşlem

Uygulama sırasında sınıfta olup katılmayı kabul eden öğrenciler çalışmaya alınmıştır. Katılımcılara anketler araştırmacılar tarafından anlatılmıştır. Anketlerin doldurulma süresi ortalama 20 dakika olmuştur. Anket zorbalığı anketi 1432 öğrenciye verilmiş, 8'i doldurmak istememiş, 51 öğrenci ise anketleri eksik doldurduğundan analiz dışında bırakılmıştır. Anketteki ilk iki bölümde 'Zorbalık yaptınız mı?' ve 'Zorbalığa uğradınız mı?' sorularını yanıtlayan 1373 öğrenciden alınan veriler analiz edilmiştir. Analiz dışında bırakılan 51 öğrenci bu iki sorudan birine ya da her ikisine yanıt vermeyenler olmuştur.

Veri toplama aracı

Akran Zorbalığı Anketi: Pişkin tarafından geliştirilen anket ilköğretim dördüncü sınıf ve üzeri sınıflara uygulanabilmektedir.¹⁹ Anketin geliştirilme aşamasında dil, ifade ve anlaşılabilirlik bakımından kontrol amacıyla, alt, orta ve üst sosyoekonomik düzeyleri temsil eden bazı okullarda pilot uygulama yapılmıştır. Bu anket öğrencileri zorba, kurban, zorba-kurban ve zorbalık döngüsüne girmeyen olmak üzere dört gruba ayırmaktadır. Anketin orta öğretim öğrencilerinde geçerlilik ve güvenilirliği incelenmiştir. Orta öğretim öğrencilerinde kurban olma alt testi için güvenilirlik katsayısı 0.79; zorba olma alt testi için 0.85 olarak hesaplanmıştır.²⁰

Uygulamadan önce zorbalık ve zorba tanımları verilerek öğrenciler bilgilendirilmiştir. Anket sınıf, yaş, cinsiyet, zorbalığa uğrama, zorbalığa uğrama çeşitleri ve sıklığı, zorbalığa nerede ve ne zaman uğrandığı, zorbalık yapanın kim olduğu, zorbalığa ilişkin duygular ve uğrayanın sonrasında ne yaptığı, neler hissettiği gibi zorbalığa uğrayana yönelik soruları içermektedir. Zorbalara yönelik ise, ne tür zorbalık yaptıklarına, hangi sıklıkta yaptıklarına, zorbalık

yaptıktan sonra neler hissettiklerine, zorbalık yapma nedenlerine ilişkin sorular gelmektedir. Üçüncü aşamada okulda zorbalık ve okul iklimine yönelik sorular yer almaktadır. Yanıtların bazıları evet/hayır şeklinde, bazıları Likert tipi, büyük kısmı çok sayıda seçeneği içermektedir.

Anket temel olarak üç başlık altında sorular içermektedir ve bu sorulara verilen yanıtların puanı yoktur. Metindeki tablolardan da görülebileceği gibi sorunun ardından olası yanıtlar sıralanmıştır ama her zaman 'diğer' ifadesi ile açık uçlu bir yanıt vermelerine olanak sağlanmaktadır.

İstatistiksel değerlendirme

İstatistiksel analiz SPSS 15.0 paket programı kullanılarak yapılmıştır. Ölçümle elde edilen veriler aritmetik ortalama ve standart sapma, sayımla elde edilen veriler yüzde olarak gösterilmiştir. Değerlendirmelerde anlamlılık düzeyi $p < 0.05$ olarak kabul edilmiştir. Cinsiyet, uğranılan veya yapılan zorbalık tipi arasındaki farklar iki yönlü z testi ile incelenmiştir. Bu analizde oranlar karşılaştırıldığından, elde edilen sonuçlar gruplar arasındaki (kız ve erkek) sayı farklılıklarından etkilenmemektedir. Öğrenciler, kurban, zorba, zorba-kurban ve zorbalıkla ilişkisiz olanlar olarak gruplandırılarak, yaşları açısından One-way ANOVA testi ile incelenmiştir.

BULGULAR

Anketteki 'Zorbalığa maruz kaldınız mı?' ve 'Zorbalık yaptınız mı?' sorularının ikisine de yanıt veren 1373 öğrenciden 330'u (%24.0) zorbalığa uğradığını, 402'si (%29.3) zorbalık yaptığını belirtmiştir.

Zorbalığa uğrama

Tablo 1'de zorbalığa uğrayan öğrencilerin uğradıkları zorbalık şekillerinin dağılımı sunulmuştur.

Tablo 1. Zorbalığa uğrayan öğrencilerin maruz kaldıkları zorbalık şekillerinin cinsiyete göre dağılımı

Uğranılan zorbalık şekli	Zorbalığa uğrayan		Kız		Erkek		p	z*
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%		
Sözel zorbalık	304	92.1	72	5.2	232	16.9	<0.001	3.96
Fiziksel zorbalık	256	77.5	49	3.5	207	15.0	<0.001	5.31
İftiraya uğrama	216	65.5	46	3.3	170	12.3	<0.001	4.02
Dışlanma	202	61.2	40	2.9	162	11.8	<0.001	4.36
Eşyalarına zarar verilmesi	188	56.9	40	2.9	148	10.7	<0.001	3.71
Cinsel zorbalık	144	43.6	38	2.7	106	7.7	0.069	1.81

* İki yönlü z testi uygulanmıştır.

Zorbalığa uğrayan öğrencilerin zorbalığa uğradıkları yerler en çok sınıf (%47.0), okul yolu (%18.8), diğer (%18.8), oyun alanı/bahçe (%17.3), koridor (%16.7), kantin (%7.0), lavabo (%6.4), spor salonu (%4.5), okul servisi (%2.1) olmuştur. Diğer başlığında öğrenciler okul dışı, mahalle, pansiyon, pazar, yurt, sokak, atölye gibi yerlerde zorbalığa uğradıklarını belirtmiştir.

Öğrencilerin zorbalığa en sık uğradıkları zaman teneffüsler (%47.0), okulda dersler bittikten sonra (%24.5), ders sırası (%21.5), okula gidiş geliş saatleri (%16.1), okulda ders başlamadan önce (%11.8) ve diğer zamanlardır (%13.3).

Zorbalığa uğrayan öğrencilerin %39.4'ü bir grup erkek öğrenci, %36.4'ü bir erkek öğrenci, %12.1'i bir kız öğrenci, %11.2'si bir grup kız öğrenci, %10.3'ü kızlar ve erkeklerden oluşan bir grup tarafından zorbalığa uğradığını bildirmiştir.

Zorbalığa uğrayan öğrencilere zorbalık yapanların bulundukları sınıf özellikleri sorulmuştur. Bu öğrencilerden 150'si (%45.5) sınıf arkadaşları, 109'u (%33.0) büyük sınıf öğrencileri, 69'u (%20.9) aynı sınıf düzeyinde ancak başka şubede eğitim gören öğrenciler, sekizi (%2.4) ise daha küçük bir sınıfa devam eden öğrenciler tarafından zorbalığa uğramıştır.

Zorbalığa uğradıklarında neler hissettikleri sorulduğunda, 205'i (%62.1) öfke hissettiklerini, 118'i (%35.8) moral bozukluğu, 74'ü (%22.4) üzüntü yaşadıklarını, 47'si (%14.2) kendilerini değersiz hissettiklerini, 46'sı (%13.9) kendilerini güvensiz hissettiklerini, 35'i (%10.6) korku yaşadıklarını, 27'si (%8.2) endişe duyduklarını bildirmiştir.

Öğrencilerin %53'ü zorbalara karşılık vermiş, %25.5'i zorbalık yapanı görmezden gelmiş, %17.3'ü zorbalığa uğradığını söylemiş, %8.5'i ağlamış, %7.9'u kaçmış, %7.6'sı arkadaşlarından yardım istemiş, %7.6'sı bir yetişkinden yardım istemiş, geriye kalan %7.6'sı ise belirtilenle-

rin dışında bir davranış göstermiştir.

'Sence neden zorbalığa uğramış olabilirsin?' sorusuna %39.7'si 'nedenini bilmiyorum', %27.3'ü 'kıskanıldığım için', %16.7'si 'farklı görüldüğüm için', %13.9'u 'farklı davrandığım için', %11.5'i 'daha küçük ve güçsüz olduğum için', %9.1'i 'diğer', %5.2'si 'hak ettiğim için' yanıtını vermişlerdir. Diğer başlığında zengin olduğu, hatalarını söylediği, güzel giyindiği, güzel olduğu, şaka yaptıkları, beyaz tenli olduğu, arkadaşına yardım etmiş olduğu ve kendisini sevmedikleri için yanıtları kaydedilmiştir.

'Zorbalığa uğradıklarında bu durumu kimlerle paylaştıkları' sorusuna %44.8'i hiç kimse, %37.3'ü arkadaşları, %7.9'u anne babası, %7.3'ü akrabaları, %6.1'i sınıf öğretmenini, %5.8'i okulun rehber öğretmenini, %3.9'u okul müdürü ve müdür yardımcıları, %3.6'sı kardeşleri, %2.7'si diğer öğretmenlerle yanıtını vermişlerdir.

'Zorbalığa uğradığında seninle kimler ilgilendi?' sorusuna %49.4'ü arkadaşlarım, %33.3'ü hiç kimse, %9.7'si anne-babam, %7.6'sı akrabalarım, %7.0'ı öğretmenlerim, %4.8'i kardeşlerim, %4.5'i diğer, %4.2'si okulun rehber öğretmenini, %3.3'ü okulun müdürü ve müdür yardımcıları yanıtını vermişlerdir.

Zorbalık yapma

Akran zorbalığı anketi ile zorbalık yaptığını belirten öğrencilerin yaptıkları zorbalık şekli sorulmuş, verilen yanıtlar Tablo 2'de sunulmuştur.

Yapılan zorbalık tipleri açısından cinsiyetleri karşılaştırdığımızda her tip zorbalığı erkeklerin anlamlı olarak daha fazla yaptığı, kızların en fazla yaptığı zorbalık şeklinin sözel zorbalık olduğu görülmüştür.

'Birine zorbalık yaptıktan sonra neler hissettin?' sorusuna 399'u (%99.2) yanıt vermiştir. Bu öğrencilerin %37.6'sı kendini kötü hissettiğini,

Tablo 2. Zorbalık yaptığını belirten öğrencilerin yaptıkları zorbalık şekli ve cinsiyetlere göre karşılaştırılması

Yapılan zorbalık şekli	Cinsiyet						p	z*
	Zorbalık yapan		Kız		Erkek			
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%		
Sözel zorbalık	355	88.3	84	6.1	271	19.7	<0.001	4.31
Fiziksel zorbalık	307	76.4	57	4.1	250	18.2	<0.001	6.05
Dışlama	203	50.5	43	3.1	160	11.6	<0.001	3.92
Eşyalara zarar vermek	165	41.0	34	2.4	131	9.5	<0.001	3.51
Cinsel zorbalık	145	36.1	24	1.7	121	8.8	<0.001	4.53
İftira atma	143	35.6	29	2.1	114	8.3	<0.001	3.50

* İki yönlü z testi uygulanmıştır.

%37.1'i zorbalık yaptığı kişiye acıdığını, %33.1'i onun bunu hak ettiğini, %12.4'ü eğlenceli olduğunu ve mutlu olduğunu, %6.7'si hiçbir şey hissetmediğini, %5.2'si öğretmen veya ailelerine söylemelerinden korktuklarını, %4.5'i kurbanın intikam almaya kalkışacağından korktuğunu belirtmiştir.

Zorbalık yapmış olduğunu bildiren öğrencilere 'Zorbalık yapma nedenlerin neler olabilir?' sorusuna 398'i (%99) yanıt vermiştir. Yanıtlayanların %42.8'i hak ettikleri için, %37.6'sı öfkemi kontrol edemediğim için, %33.1'i haksızlığa uğradığım için, %8.5'i nedenini bilmediği, %5.7'si daha küçük ve güçsüz oldukları için, %5'i farklı oldukları için, %4'ü diğer şekilde yanıtlamıştır. Diğer başlığında öğrenciler 'kendilerini üstün gördüklerinden, nedensiz, kendimi ortaya koymak için, şaka amaçlı, alay etme amaçlı, kendilerini kral sandıkları için' gibi nedenler ileri sürmüştür.

'Birine zorbalık yaptığında sana kim müdahale etti?' sorusuna, zorbalık yapan öğrencilerden 398'i yanıt vermiştir. Bu soruya öğrencilerin %42.3'ü arkadaşlarım, %31.4'ü hiç kimse, %21.6'sı diğer öğrenciler, %9'u öğretmenler, %8'i okul dışından birileri, %7.8'i diğer, %6'sı

okul yöneticileri, %3.7'si okul güvenliği, %3'ü okul hademesi yanıtını vermiştir. Diğer başlığında öğrencilerin yanıtları 'kim müdahale edebilir ki, kimse bir şey yapamaz, polis' şeklindedir.

Öğrenciler, kurban, zorba, zorba-kurban ve zorbalıkla ilişkisiz olanlar olarak gruplandırılmış, yaşları açısından One-way ANOVA testi ile incelenmiş, gruplar arasında yaş açısından anlamlı bir fark bulunmamıştır ($p=0.362$; $df=3$; $F=1.07$).

Öğrencilerin okullarındaki zorbalık ve zorbalarla ilgili duygu, düşünce ve tutumları

Çalışmaya katılan tüm öğrencilere 'Zorba öğrencilere ilişkin duyguları' sorulmuş, %70.4'ü şiddet uygulayanlardan nefret ettiklerini, %21.3'ü bu konuda bir şey hissetmediklerini, %4.9'u şiddet uygulayanlardan korktuğunu, %3.6'sı güçlü oldukları için hayranlık duyduğunu bildirmiştir.

'Bir öğrenciye zorbalık yapıldığını gördüğünde neler yaptın?' sorusuna 1358 (%98.9) kişi yanıt vermiştir. Yanıtlar Tablo 3'te gösterilmiştir. Öğrencilere 'Sence bazı öğrenciler neden diğerlerine zorbalık yapar?' sorusu yöneltilmiş, öğrencilerden 1357'si (%98.8) bu soruyu yanıtlamıştır. Yanıtlar Tablo 3'te sunulmuştur. Diğer nedenler

Tablo 3. 'Bir öğrenciye zorbalık yapıldığını gördüğünde neler yaptın?' ve 'Sence bazı öğrenciler neden diğerlerine zorbalık yapar?' sorularına verilen yanıtlar

	Sayı	%
'Bir öğrenciye zorbalık yapıldığını gördüğünde neler yaptın?'		
Mağduru korumak için zorbaya karşı koydum.	560	40.8
Şiddeti yapana durmasını söyledim.	504	36.7
Mağduru korumak istedim ama bir şey yapamadım.	498	36.3
Bir yetişkine haber vererek yardım istedim.	239	17.4
Tarafsız kaldım.	173	12.6
Karışmadım, ancak olanları seyretmek hoşuma gitti.	52	3.8
Zorbaya açıkça destek oldum.	27	2.0
Şiddet yapanın yanında yer almaya zorlandım.	21	1.5
Karışmadım, ancak içimden zorbayı destekledim.	20	1.5
'Sence bazı öğrenciler neden diğerlerine zorbalık yapar?'		
Gösteriş yapmak, ilgi ve dikkat çekmek için	817	59.5
Güçlerini kanıtlamak için	583	42.5
Kıskandıkları için	431	31.4
Başkalarını incitmekten zevk aldıkları için	329	24.0
İntikam almak için	317	23.1
Eğlenceli olduğunu düşündükleri için	302	22.0
Başkaları da onlara şiddet uyguladığı için	276	20.1
Vicdansız ve kötü çocuklar oldukları için	261	19.0
Şiddet içerikli film ve dizileri izledikleri için	233	17.0
Evlerinde şiddet gördükleri için	216	15.7
Nedenini bilmiyorum	88	6.4
Diğer	44	3.2

Tablo 4. Öğrencilerin okullarındaki zorbalık ve kendilerini okulda nasıl hissettikleri ile ilgili sorulara yanıtları

	Yanıt	Zorbalığa		p	χ^2*	Zorbalık		p	χ^2*
		uğramayan	uğrayan			yapmayan	yapan		
Okulunuzda zorbalık ne derece ciddi bir sorundur?	A	51.4	26.8	<0.001	57.71	51.1	1.5	<0.001	41.15
	B	48.6	73.2			48.9	68.5		
Okulda yaşanan zorbalıklardan ne derece rahatsız oluyorsunuz?	A	26.9	20.4	0.027	4.89	23.2	30.6	0.007	7.34
	B	73.1	79.6			76.8	69.4		
Öğretmen ve yöneticiler kurban öğrenciyle ne kadar ilgileniyorlar?	A	54.1	57.5	0.331	0.94	52.7	60.4	0.014	6.07
	B	45.9	42.5			47.3	39.6		
Öğretmen ve yöneticiler zorbalığı önlemede ne derece başarılılar?	A	51.3	62.2	0.001	10.72	48.5	67.8	<0.001	38.23
	B	48.7	37.8			51.5	32.2		
Zorbalar yüzünden okul sevgin ne kadar azaldı?	A	61.2	47.8	<0.001	17.07	58.0	57.8	<0.001	0.997
	B	38.8	52.2			42.0	42.2		
Zorbalar yüzünden okuldan ne kadar korkuyorsun?	A	90.4	78.6	<0.001	28.87	88.3	85.7	0.237	1.39
	B	9.6	21.4			11.7	14.3		
Kendini okulda ne kadar güvende hissediyorsun?	A	23.2	39.8	<0.001	32.09	25.8	30.5	0.098	2.73
	B	76.8	60.2			74.2	69.5		
Kendini okulda ne kadar değerli hissediyorsun?	A	25.8	30.4	0.130	2.29	27.1	26.4	0.827	0.04
	B	74.2	69.6			72.9	73.6		
Kendini okulda ne kadar mutlu hissediyorsun?	A	31.2	40.1	0.004	8.08	30.7	39.9	0.002	9.70
	B	68.8	59.9			69.3	60.1		
Sınıf arkadaşların tarafından ne kadar sevililiyorsun?	A	23.6	29.7	0.037	4.34	24.6	26.2	0.584	0.29
	B	76.4	70.3			75.4	73.8		
Okul kurallarını hangi sıklıkta çiğnemektesin?	A	79.8	73.8	0.031	4.63	83.2	66.2	<0.001	43.93
	B	20.2	26.2			16.8	33.8		
Genel olarak derslerinde kendini ne kadar başarılı görüyorsun?	A	16.9	19.0	0.432	0.61	15.4	22.6	0.002	9.31
	B	83.1	81.0			84.6	77.4		

A: Soruya 'bilmiyorum', 'az' veya 'hiç' yanıtını verenler, B: Soruya 'çok' veya 'ort' yanıtını verenler, (Soruları yanıtsız bırakanların yanıtları değerlendirmeye alınmamıştır.) *: Süreklilik düzeltmesi yapılmış ki-kare değeri

olarak öğrenciler 'psikolojilerinin bozuk olması, kendilerini ortaya koymak için, farklı görüşleri savundukları için, kızlara hava atmak için, kendilerini üst seviyede gördükleri için, para için' gibi yanıtlar vermişlerdir.

Öğrencilere okulları, okullarındaki zorbalık ve zorbalık karşısındaki tutumları ve hisleriyle ilişkili sorular sorulmuş; 1373 öğrencinin verileri değerlendirilmeye alınmıştır. Verilen yanıtlar Tablo 4'te sunulmuştur.

TARTIŞMA

Bu çalışmada lise öğrencilerinin okulda akran zorbalığı ile ilgili duygu, düşünce ve tutumları incelenmiştir. Aynı zamanda zorbalığa uğrayan bireylerin uğradıkları zorbalığın şekli, yeri, nasıl müdahale edildiği, kendisinde nasıl duygular ortaya çıkardığı; zorbalık yapanların hangi duyguyla, ne şekilde zorbalık yaptığı, sonrasın-

da ne hissettiği ve müdahalenin nerden geldiği gibi sorulara öznel yanıtlar aranmıştır.

Öğrencilerin %70.4'ü zorbalık yapanlardan nefret ettiğini belirtmiştir. Zorbalık yapıldığını gördüklerinde çoğu kurbanı korumak için zorbaya karşı koyduğunu, durmasını söylediğini bildirmiştir. Zorbalığın meydana geldiği durumlarda genellikle diğer akran çocuklar da aynı ortamda bulunmaktadır.²¹ Ancak biri kurban durumundayken gören akranlardan savunucular (defenders) olarak adlandırılan bir kısmı kurbanı korumak için doğrudan müdahale etmekte veya bir yetiş-kine haber vermekte iken, bir kısmı (outstanders) hiçbir şey yapmamaktadır.^{21,22} Araştırmalar hiçbir şey yapmayan izleyicilerin çoğunun aslında kurbanı korumak istediğini göstermiştir.²² Bizim çalışmamızdaki bulgu da daha önce yapılan araştırmaları desteklemektedir. Okulda akran zorbalığı ile mücadelenin bir yolunun da, izleyici konumunda olan öğrencilere, zorbalık karşıtı

davranışların öğretilmesi ve benimsetilmesi olduğu öne sürülmüştür.²³

Zorbalığın gösteriş yapmak, dikkat çekmek amaçlı yapıldığını düşünenler %59.5'tir. Zorbalık yapan bireylerde depresif belirtilerin yoğun olduğu ve benlik saygılarının düşük olduğu birçok araştırmada gösterilmiştir.^{24,25} Belki de bir grup öğrenci kendilerini ancak zorbalık yaparak ortaya koyabilmektedir. Araştırmalarda ergenlerdeki zorbalık davranışının bir tür 'eylemleme' (stresle duygu veya düşünce yoluyla değil de eylem yoluyla başa çıkma yöntemi, bir tür savunma düzeneği-acting out) olarak kabul edilebileceği öne sürülmüştür.²⁶

Çalışmamızda en sık uğranılan ve en sık uygulanan zorbalık şeklinin sözel zorbalık olduğu görülmüştür. Bu bulgu literatür ile de uyumludur.^{27,28} Sözel zorbalığın fazla olması toplumda fiziksel saldırganlığın şiddetli tepki ile karşılanması ve sözel saldırganlığın zaman zaman çevre ve aile tarafından desteklenmesi ile ilgili olabilir. Bazen sözel zorbalığın çok ciddi sonuçları olabileceği göz ardı edilmekte, basite indirgenebilmektedir.

Bu çalışmada erkek öğrenciler cinsel zorbalık dışında tüm zorbalık şekillerine daha fazla uğramış ve tüm zorbalık şekillerini daha fazla uygulamıştır. Bu bulgu daha önce yapılan araştırmaların sonuçlarıyla uyumludur.^{3,29} Bazı çalışmalar kız çocukların daha fazla dışlama, söylenti çıkarma türü zorbalık yaptıklarını öne sürmektedir.³⁰⁻³² Bu çalışmada zorbalık şekillerine daha fazla uğrama ve tüm zorbalık şekillerini yapmanın erkeklerde daha fazla olması çalışmada erkeklerin ağırlıklı olmasından kaynaklanıyor olabileceğini akla getirmektedir. Ancak yapılan çalışmalar cinsiyetten bağımsız biçimde geleneksel olarak erkeklikle ilişkilendirilen kişilik özelliklerinin zorbalıkla daha fazla ilişkili olduğunu ortaya koymuştur.^{33,34} Araştırmanın yürütüldüğü Anadolu'nun doğu bölgelerinde kız çocuklarını yetiştirirken geleneksel yapıya bağlı kalınmakta, iyi ev kadını rolü idealize edilmektedir.³⁵ Bu araştırmadaki erkek çocukların cinsel zorbalık dışında tüm alanlarda zorbalığa uğrama ve yapma oranlarının yüksekliği, bölgedeki kız ve erkek çocuklara yönelik tutum farklılıklarından kaynaklanabileceğini düşündürmektedir.

Katılımcılar zorbalığa en sık sınıfta, teneffüslerde ve bir veya birkaç erkek öğrenci tarafından uğradığını belirtmiştir. Araştırmalar zorbalığın daha çok okul içinde yapıldığını göstermektedir.³⁶ Çalışmamızda zorbalığa uğrayanların yarısının karşılık vermediği, %25.5'inin ise yapılan zorbalığı görmezden geldiği saptanmıştır. Zorbalığa uğrayanların çoğu neden zorbalığa

uğradığını bilmediğini, %27.3'lük bir bölümü ise kıskanıldıkları için mağdur olduğunu belirtmiştir. Zorbalığa uğrayanların arkadaşları tarafından daha az sevildiğini düşündükleri saptanmıştır. Çalışmalar zorbalığa uğrayan bireylerin daha okulun ilk yıllarından itibaren arkadaşları arasında daha az sevilen ve daha az ilgi gören kişiler olduğuna işaret etmiştir.^{37,38} Bazı çalışmalar özellikle en yakın arkadaş sahibi olmanın zorbalık kurbanı olmaktan koruduğunu öne sürmüştür.^{39,40} Zorbalığa uğramanın kesin risk etkenleri bilinmemekle beraber dış görünüm, kişilik yapısı, davranışlar, sosyal yaklaşımlar, aile özellikleri ve çevresel etkenler bilinen risk etkenleri arasında sayılmaktadır.^{41,42}

Çalışmamızda zorbalığa uğrayan öğrencilerin %44.8'i bu durumu kimseyle paylaşmadığını, %37.3'ü ise arkadaşlarıyla paylaştığını bildirmiştir. Okuldaki öğretmen ve idarecilerle paylaşma oranlarının ise çok düşük kaldığı saptanmıştır. Araştırmalar, bazı öğrencilerin akranlarından utandıklarından veya yeniden zorba tarafından kötü muameleye uğramaktan korktuklarından başlarına gelen durumu paylaşmaktan kaçındığını göstermiştir.⁴³ Bir çalışmada da öğrencilerin %40'ının yaşadıkları zorbalığı kimseyle paylaşmadıkları, uğranan zorbalığın öğretmen veya aileyle paylaşımın yeniden zorbalık kurbanı olma oranını düşürdüğü bildirilmiştir.⁴⁴ Öğrencilerin iki yıl izlendiği bir çalışmada kurban olmayanlar, kurban olmaktan kurtulanlar, yeni kurban olanlar ve hep kurban kalanlar olarak dört gruba ayrılıp kurban olmaktan kurtulanların daha fazla sosyal destek arayışındaki kişiler olduğu bildirilmiştir.⁴⁵ Zorbalığa maruz kalan bireylerin erken dönemde farkına varılmasının, ortaya çıkabilecek olumsuz sonuçların şiddetini azaltabileceği bildirilmiştir.⁴⁶ Çalışmamızda ortaya çıkan yüksek oranlardaki bildirim eksikliğinin okullarda zorbalığı önleme stratejilerine yönelik programların eksikliğinden kaynaklanıyor olabileceğini düşündürmektedir.

Çalışmamızda öğrencilerin yarısı, zorbalığa uğradıklarında arkadaşlarının kendileriyle ilgilenmediğini, 1/3'ü ise hiç kimsenin ilgilenmediğini bildirmiştir. Öğretmenlerin veya idarecilerin kendileriyle ilgilendiğini bildirenlerin sayısı oldukça düşük bulunmuştur. Genel olarak öğretmenlerin ve idarecilerin yaklaşımını yansıtan bu bulgu önemli görülmüştür. Çalışmamızda zorbalığa uğrayanlar uğramayanlara göre istatistiksel olarak anlamlı şekilde öğretmen ve yöneticilerin zorbalığı önlemede başarılı olmadıklarını düşündürmektedir. Zorbalık yapanların %42.3'ü 'Zorbalık yaptığında sana kim müdahale etti?' sorusuna arkadaşlarım, %31.4'ü ise hiç kimse yanıtı vermiştir. Zorbalık yapanlar yapmayanlara göre

öğretmen ve yöneticilerin zorbalıkla daha az ilgili olduklarını ve önlemede daha az başarılı olduklarını düşünmektedir. Öğretmenlerin ve idarecilerin müdahalesini bildirenlerin oranı düşüktür. Türkiye’de zorbalık oranının düşük olmadığı göz önünde bulundurulursa,^{20,47} eğitim kurumlarında öğretmenlerin ve yöneticilerin zorbalık konusuna dikkatlerini çekmek ve önleme stratejileri üzerine çalışılmasını sağlamak gerekmektedir.

Çalışmamızda zorbalığa uğrayanlar uğramayanlara göre istatistiksel olarak anlamlı şekilde okullarında zorbalığın ciddi bir sorun olduğunu düşündüklerini ve bu durumdan ciddi düzeyde rahatsız olduklarını bildirmişlerdir. Bu öğrencilerin okula sevgileri anlamlı şekilde azalmıştır, okula gelmekten daha fazla korkmakta, okulda kendilerini daha az güvende ve mutlu hissetmektedirler. Literatürde zorbalık kurbanı olmanın okul reddine, hatta okuldan ayrılmaya yol açabileceği üzerinde durulmaktadır.^{24,48} Birçok araştırma zorbalık kurbanı olan bireylerin benlik saygısının azaldığını, daha fazla depresyon ve anksiyete belirtileri, öz kıyım düşüncesi ve psikosomatik yakınmalar yaşadığını ortaya koymuştur.^{25,49}

Çalışmamızda zorbalık yapan öğrencilerin çoğu zorbalık sonrası kendilerini kötü hissettiklerini, zorbalığa uğrayan kişiye acıdıklarını belirtmelerine karşın, 1/3’ü karşılarındakinin bunu hak ettiklerini düşünmüştür. Zorbalık yapma nedenlerini ise, %42.8’i kurbanların bunu hak etmelerine bağlamışlardır. Bu bulgu bize öğrencilerin bir kısmının şiddeti bir sorun çözme yöntemi olarak gördüklerini düşündürmektedir. Çalışmamızda öğrencilerin %37.6’sı ise öfkelerini kontrol edemediklerinden zorbalık yaptıklarını bildirmişlerdir. Literatürde zorbalık yapan çocuk ve ergenlerde sosyal ve duygusal sorunlar bildirilmiştir.⁵⁰ Zorbalık yapan bireylerin empati yeteneği olmayan kişiler oldukları bildirilmesine karşın, çalışmamızda öğrencilerin %37.6’sının zorbalık sonrası kendilerini kötü hissettiklerini, yaptıklarının kötü olduğunu bildiklerini, bunun için vicdan azabı duyuyor olduklarını bildirmişlerdir. Öfkesini kontrol edemediği için zorbalık yaptığını belirtenler de bulunmaktadır. Özellikle erkek cinsiyetin olumsuz duygu durumlarını öfke ve saldırganlık ile dışa vurdukları bilinmektedir.⁵¹ Zorbaları, kurbanları ve zorba kurbanları inceleyen çalışmalarda zorbaların da depresif bozukluk, intihar

düşüncesi,^{1,8,16} DEHB,¹¹ davranım bozukluğu¹² açısından yoğun risk altında oldukları bildirilmiştir. Bu çalışmaya katılan ve zorbalık yaptığını bildiren öğrenciler, zorbalık yapmayanlara göre daha az mutlu hissettiklerini, okul kurallarını daha fazla çiğnediklerini, kendilerini derslerinde daha az başarılı gördüklerini belirtmiştir. Tüm bu durumlar zorbalık yapma eğilimini artırabilir.

Çalışmamızda zorbalık yapanlar da okullarında zorbalığın çok ciddi bir sorun olduğunu düşünmektedir. Fakat zorbalık yapmayanlara göre istatistiksel olarak anlamlı şekilde okuldaki zorbalıktan daha az rahatsız olduklarını belirtmişlerdir. Bu noktada okulun iklimi önem kazanmaktadır. Okul iklimi, öğrenci-öğrenci, öğrenci-öğretmen ilişkisinin dinamiklerini şekillendiren, davranışları kabul edilebilir ve normal olarak düzenleyen, ortak inanışları, değerleri, yaklaşımları içeren çok boyutlu bir yapıdır.⁵² Bizim çalışmamızda zorbalığa uğrayan öğrenciler kendilerini daha az güvende hissetmektedir. Okulda akran zorbalığını önlemeye yönelik stratejiler geliştirilmesi ve uygulamaya geçirilmesi, öğrencilerin kendilerini daha fazla güvende hissetmelerine yardımcı olabileceğini düşündürmektedir.

Bu çalışmadan elde edilen bulgular, öğrencilerde böylesi yoğun duygular ortaya çıkaran akran zorbalığına yönelik daha aktif bir mücadele programına gerek olduğunu göstermektedir. Okulda akran zorbalığını önlemeye yönelik olarak öğrencilerin iletişim becerilerini artırmaya, duygularını sözel olarak ifade edebilmelerine yönelik girişimler uygulanabilir. Gençler enerjilerini dışa vurmaya yönelik çeşitli sosyal, kültürel veya spor etkinliklerine yönlendirilebilir, böylece toplumda bir yer edinmek için farklı yollar olduğunu fark etmeleri sağlanabilir.

Sınırlılıklar

Bu çalışmada öğrencilerin akran zorbalığı ile ilgili duygularını, düşüncelerini ve tutumlarını açık bir şekilde belirtebilecekleri bir anket kullanılmıştır. Yalnız klasik zorbalığın değerlendirilmesi, siber zorbalığa yer verilmemiş olması araştırmanın bir sınırlılığıdır. Zorbalığa uğradığını veya zorbalık yaptığını belirten öğrencilerle klinik görüşme yapılmamış olması, bildirimlerin yalnız öğrenciden alınması, öğretmen ve aileler ile görüşülmesi araştırmanın bir diğer kısıtlılığıdır.

KAYNAKLAR

1. Van der Wal MF, de Wit CA, Hirasing RA. Psycho-social health among young victims and offenders of direct and indirect bullying. *Pediatrics* 2003; 111:1312-1317.
2. Dawkins J. Bullying in schools: Doctors' responsibilities. *BMJ* 1995; 310:274-275.
3. Ayas T, Pişkin M. Investigation of bullying among high school students with regard to sex, grade level and school type. *Elementary Education Online* 2011; 10:550-568.
4. Olweus D. *Bullying at schools: What we know and what we can do?* Cambridge, MA: Blackwell, 1993, p.19.
5. Olweus D. *Bullying prevention program.* Boulder, Co: Center for the study and prevention of violence, Institute of Behavioral Science, University of Colorado at Boulder, 1999.
6. Pişkin M, Ayas T. Akran Zorbalığı Ölçeği: Çocuk Formu. *Akademik Bakış Dergisi* 2011; 23:1-12.
7. Veenstra R, Lindenberg S, Oldehinkel AJ, De Winter AF, Verhulst FC, Ormel J. Bullying and victimization in elementary schools: A comparison of bullies, victims, bully/victims, and uninvolved preadolescents. *Dev Psychol* 2005; 41:672-682.
8. Klomek AB, Kleinman M, Altschuler E, Marrocco F, Amakawa L, Gould MS. Suicidal adolescents' experiences with bullying perpetration and victimization during high school as risk factors for later depression and suicidality. *J Adolesc Health* 2013; 53:37-42.
9. Copeland WE, Wolke D, Angold A, Costello EJ. Adult psychiatric outcomes of bullying and being bullied by peers in childhood and adolescence. *JAMA Psychiatry* 2013; 70:419-426.
10. Obrdalj EC, Sesar K, Santic Z, Klarić M, Sesar I, Rumboldt M. Trauma symptoms in pupils involved in school bullying--a cross sectional study conducted in Mostar, Bosnia and Herzegovina. *Coll Antropol* 2013; 37:11-16.
11. Holmberg K, Hjern A. Bullying and attention-deficit-hyperactivity disorder in 10-year-olds in a Swedish community. *Dev Med Child Neurol* 2008; 50:134-138.
12. Zablotzky B, Bradshaw CP, Anderson C, Law PA. The association between bullying and the psychological functioning of children with autism spectrum disorders. *J Dev Behav Pediatr* 2013; 34:1-8.
13. Kumpulainen K. Psychiatric conditions associated with bullying. *Int J Adolesc Med Health* 2008; 20:121-132.
14. Menesini E, Modena M, Tani F. Bullying and victimization in adolescence: concurrent and stable roles and psychological health symptoms. *J Genet Psychol* 2009; 170:115-133.
15. Klomek AB, Kleinman M, Altschuler E, Marrocco F, Amakawa L, Gould MS. Suicidal adolescents' experiences with bullying perpetration and victimization during high school as risk factors for later depression and suicidality. *J Adolesc Health* 2013; 53:37-42.
16. King CA, Horwitz A, Berona J, Jiang Q. Acutely suicidal adolescents who engage in bullying behavior: 1-year trajectories. *J Adolesc Health* 2013; 53:43-50.
17. Hepburn L, Azrael D, Molnar B, Miller M. Bullying and suicidal behaviors among urban high school youth. *J Adolesc Health* 2012; 51:93-95.
18. Copeland WE, Wolke D, Angold A, Costello EJ. Adult psychiatric outcomes of bullying and being bullied by peers in childhood and adolescence. *JAMA Psychiatry* 2013; 70:419-426.
19. Pişkin M. School bullying: Definition, types, related factors, and strategies to prevent bullying problems. *Educ Sci Theory Prac* 2002; 2:531-562.
20. Pişkin M. Examination of peer bullying among primary and middle school children in Ankara. *Education and Science* 2010; 35:175-189.
21. Hawkins DL, Pepler DJ, Craig WM. Naturalistic observations of peer interventions in bullying. *Social Development* 2001; 10:512-527.
22. Pronk J, Goossens FA, Olthof T, De Mey L, Willemen AM. Children's intervention strategies in situations of victimization by bullying: social cognitions of outsiders versus defenders. *J Sch Psychol* 2013; 51:669-682.
23. Kärnä A, Voeten M, Little TD, Poskiparta E, Kaljonen A, Salmivalli CA. Large-scale evaluation of the KiVa antibullying program. *Child Development* 2011; 82:311-330.
24. Reijntjes A, Kamphuis JH, Prinzie P, Boelen PA, van der Schoot M, Telch MJ. Prospective linkages between peer victimization and externalizing problems in children: a meta-analysis. *Aggress Behav* 2011; 37:215-222.
25. Reijntjes A, Kamphuis JH, Prinzie P, Telch MJ. Peer victimization and internalizing problems in children: a metaanalysis of longitudinal studies. *Child Abuse Negl* 2010; 34:244-252.
26. Wan Ismail WS, Nik Jaafar NR, Sidi H, Midin M, Shah SA. Why do young adolescents bully? Experience in Malaysian schools. *Compr Psychiatry* 2014; 55(Suppl.1):114-120.
27. Kepenekci YK, Cinkir S. Bullying among Turkish high school students. *Child Abuse Negl* 2006; 30:193-204.
28. Williams KR, Guerra NG. Prevalence and predictors of internet bullying. *J Adolesc Health* 2007; 41:14-21.

29. Totan T, Yöntem ZD. Ergenlerde zorbalığın anne, baba ve akran ilişkileri açısından incelenmesi. *Ege Eğitim Dergisi* 2007; 2:53-68.
30. Karataş H, Öztürk C. Sosyal bilişsel teori ile zorbalığa yaklaşım. *DEYHYO ED* 2009; 2:61-67.
31. Şirvanlı Özen D. Ergenlerde akran zorbalığına maruz kalmanın cinsiyet, yaş ve içe yönelim türü problem davranışlar ile ilişkisi. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi* 2010; 17:5-12.
32. Delfabro P, Winefield T, Trainor S, Dollard M, Anderson S, Metrez J, et al. Peer and teacher bullying/victimization of South Australian secondary school students: prevalence and psychosocial profiles. *Br J Educ Psychol* 2006; 76:71-90.
33. Kaltiala-Heino R, Rimpela M, Marttunen M, Rimpela A, Rantanen P. Bullying, depression, and suicidal ideation in Finnish adolescents: school survey, *BMJ* 1999; 319:348-351.
34. Baldry CA, Farrington PD. Bullies and delinquent: Personal characteristics and parental styles. *Journal of Community & Applied Social Psychology* 2000; 10:17-31.
35. Young R, Sweeting H. Adolescent bullying relationships, psychological well-being and gender atypical behavior: A gender diagnostic approach. *Sex Roles* 2004; 50:525-537.
36. Gini G, Pozzoli T. The role of masculinity in children's bullying. *Sex Roles* 2006; 54:585-588.
37. Ökten Ş. Gender and power: the system of gender in southeastern Anatolia. *The Journal of International Social Research* 2009; 2: 302-312.
38. Newcomb A, Bukowski WM, Pattee L. Children's peer relations: a meta-analytic review of popular, rejected, neglected, controversial, and average sociometric status. *Psychol Bull* 1993; 113:99-128.
39. Sourander A, Helstelae L, Helenius H, Piha J. Persistence of bullying from childhood to adolescence a longitudinal 8-year follow-up study. *Child Abuse Negl* 2000; 24:873-881.
40. Boulton MJ, Trueman M, Chau C, Whitehand C, Amatya K. Concurrent and longitudinal links between friendship and peer victimisation: Implications for befriending interventions. *J Adolesc* 1999; 22:461-466.
41. Hodges EVE, Boivin M, Vitaro F, Bukowski WM. The power of friendship: Protection against an escalating cycle of peer victimization. *Dev Psychol* 1999; 35:94-101.
42. Horowitz JA, Vessey JA, Carlson KL, Bradley JF, Montoya C, McCullough B, et al. Teasing and bullying experiences of middle school students. *J Am Psychiatr Nurs Assoc* 2004; 10:165-172.
43. Smith PK, Shu S. What good schools can do about bullying: Findings from a survey in English schools after a decade of research and action. *Childhood* 2000; 7:193-212.
44. Smith PK, Talamelli L, Cowie H, Naylor P, Chauhan P. Profiles of non-victims, escaped victims, continuing victims and new victims of school bullying. *Br J Educ Psychol* 2004; 74:565-581.
45. Vessey JA, Difazio RL, Strout TD. Youth bullying: A review of the science and call to action. *Nurs Outlook* 2013; 61(5):337-345.
46. Kartal H Bilgin A. Bullying and school climate from the aspects of the students and teachers. *Eğitim Araştırmaları-Eurasian Journal of Educational Research* 2009; 36:209-226.
47. Szombat M, François A. Violence in schools, adolescents suffering. *Rev Med Brux* 2012; 33:22-25.
48. Cooper GD, Clements PT, Holt KE. Examining childhood bullying and adolescent suicide: Implications for school nurses. *J Sch Nurs* 2012; 28:275-283.
49. Nakamoto J, Schwartz D. Is peer victimization associated with academic achievement? A meta-analytic review. *Soc Dev* 2009; 19:221-242.
50. Rodkin PC, Hodges VE. Bullies and victims in the peer ecology: Four questions for psychologists and school professionals. *School Psychology Review* 2003; 32:384-400.
51. Rice SM, Fallon BJ, Aucote HM, Möller-Leimkühler AM. Development and preliminary validation of the male depression risk scale: furthering the assessment of depression in men. *J Affect Disord* 2013; 151:950-958.
52. Kuperminc GP, Leadbeater BJ, Emmons C, Blatt SJ. Perceived school climate and difficulties in the social adjustment of middle school students. *Applied Developmental Science* 1997; 1:76-88.